

EMEVİLER ZAMANINDA ERMENİSTAN TOPRAKLARINA YÖNELİK
İSLAM FETİHLERİ VE ERMENİSTAN'DA ARAP İDARE SİSTEMİNİN
KURULMASI

Islamic Conquests Towards Armenian Lands During Emevis And The
Establishment of Arabic Management System in Armenia

Erol KÜRKCÜOĞLU*

ÖZ

Yüzyıllar boyunca birçok devletin ve medeniyetin buluşma noktası olan Ermenistan toprakları gerek siyasi gerekse iktisadi anlamda önemli bir noktada yer alır. Bu coğrafyanın kuzey-güney, doğu-batı endeksli yolların üzerinde yer alması da medeniyetler arası etkileşimin kapısını aralamıştır. Ermenistan topraklarında Arap varlığının görülmeye başlaması, uzun bir süre Doğu Roma ve Sasanilerin zulümleri altında kalan Ermeniler için umut ışığı olmuştur. Zira onların yaşamış oldukları kimlik karmaşası Arapların onlara tanımış oldukları hoşgörülü politikaları sayesinde ortadan kalkmış bu durum Ermenilerin Arap yönetimini kolaylıkla kabullenmelerini sağlamıştır. Emevilerin topraklarını genişletme siyasetleri doğrultusunda Ermenistan topraklarını ele geçirmeleri bu coğrafyada Muaviye döneminden Abdülmelik dönemine kadar Arap etkisinin belirgin olarak yaşanmasına neden olmuştur. Bu makale Müslüman Arapların Ermenilere verdikleri değer ve onlar üzerinden izledikleri siyaset sonucu kimliksel varlıklarına duyulan saygıyı konu edinmektedir.

Anahtar kelimeler: Emeviler, İslam Fetihleri, Ermenistan, Arap idare sistemi

ABSTRACT

Throughout centuries, Armenian lands which are the meeting point of many states and civilizations are located on significant point both politically and economically. The fact that this geography is situated in North-south, east-west based roads started the interactions between civilizations. That Arabic existence started to be seen in Armenian lands was a glimmer of hope for the Armenians who were oppressed by East-Romans and Sasanians for a long time. For, the identity crisis they experienced has disappeared thanks to the tolerant policies of Arabic people, and this helped Armenians to accept Arabic management easily. Emevis' occupation of Armenian lands in accordance with their policies of expanding their territories caused the significant existence of Arabic government in that geography starting from Muaviye period till the period of Abdülmelik. This study is about the appreciation of Muslim Arabians towards Armenians and the respect shown by them towards Armenians' identity existence as a result of Arabians' policies over Armenians.

Key Words: Emevis, Islamic Conquests, Armenia, Arabic Management System

* Doç.Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Elmek: ekurkcuoğlu@atauni.edu.tr

Ermenistan toprakları¹ tarihte birçok güçlü devletlerin arasındaki sürtüşmelerde, komşu büyük devletlerin de ardı arkası kesilmeyen mücadelelerinde, daima savaş alanı olmuştur. Ermenistan bu mücadeleler neticesinde ya galip devletlerinin birinin eline düşmüş ya da savaşan devletler arasında taksim edilmişti. Bu büyük devletlerden bazılarının zayıflamaları anında Ermeniler yeniden kısa bir süre için ya tamamen ya da kısmen bağımsızlıklarına kavuşmayı başarmışlardır.² Bilindiği üzere Ermenistan kuzeyden güneye ve doğudan batıya doğru uzanan yolların üzerinde yer almaktadır. Bu şartlar altında Ermenistan denilen bölgede, daimi bir hükümet özellikle milli, mütecanis, devamlı ve kuvvetli bir Ermeni varlığını kabul etmek imkânı yoktur.³

Araplardan önce bölgenin iki güçlü devleti olan Doğu Roma ve Sasanilerin zulmü altında kalan Ermeniler, Müslüman Arapları ve hükümetini kolaylıkla ve mukavemetsiz kabul ettiler. Zira Ortaçağ boyunca Doğu Roma ve Sasanilerin bağınazlık ve zulmünden usanan Ermeniler, Müslümanların bölgeye getirdiği şefkat ve adalete sığındılar.⁴

M.S. 7. yüzyılda İslam dininin ortaya çıkmasından itibaren hilafeti elinde tutan güçler dini doktrinin yayılması için devlet kurma ve fetih politikası izlemişlerdir. Böylece Müslüman Arapların egemen oldukları coğrafyayı savaşlar yoluyla genişletmeye başlaması sonucu Ortadoğu ve Ermenistan platosundaki tarih radikal bir şekilde değişti. Arapların İran-Sasani Devleti'ni tamamen ele geçirmesi ve Doğu Roma Devleti'nin batıya çekilerek savunma pozisyonu alması ile Ermenistan çevresinde bölgesel dengeleri sağlayacak bir güç de kalmadı. Doğu Roma ve Sasani Devletleri'nin güçten düşmesiyle, neredeyse tüm Ermenistan bölgesi 9. yüzyıla kadar Müslüman Arap yönetimi altına girdi.⁵ Ermenistan'ı ele

¹ Ermenistan sözü sınırları belirlenmiş olan ülke devlet değil, bir coğrafi arazi gibi kabul edilmiştir. Anadolu'nun kuzey ve kuzeydoğusunu ihtiva eden ve bazı kaynaklarda "Yukarı Ülke" olarak adlandırılan bu bölgenin Ermeni toplulukları ile hiçbir alakası yoktur. Bu itibarla adı geçen coğrafi yöre, bugün Ermeni olarak tanıdığımız toplumun kaderine bağlanamaz. Ermenilerin, Ermenistan iddiaları zaman zaman "Coğrafi Bölge" olarak tartışılabilirlik kazanmış ise de, hiçbir zaman "tarihi gerçek olmamış" ve mesnetsiz kalmıştır. (Bkz: Gafar Çakmaklı, "Ermeni Meselesi", Tarih'in İzi İle, Bakü, 2008 s. 17)

² İbn-i Havkal, Suretu'l- Arz, Farsça Çev. Cafer Şiar, Tahran, 1365 Ş (1987 M.), s. 91-92.

³ Erol Kürkcüoğlu, Roma'dan Selçuklu İdaresine Ermeniler, Erzurum, 2005, s.10

⁴ Cihangir Zeynalıoğlu, Muhteser Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1992, s.17; Mirza Bala, Ermeniler ve İran, Haz.Yavuz Ercan, Ankara, 1994, s.17; Yakût et-Homevi, Mucemu'l-Buldân, I, Beyrut, 1979, s.161

⁵ Ayşe Övür, "Eskiçağ'da Kilikia Bölgesi'nde Armenia Kökenli Feodaller", Toplumsal Tarih, Sayı: 150, İstanbul, Haziran 2006, s. 76; Jean-Claude Cheynet, Bizans Tarihi, Çev: İsmail Yerguz, Ankara, 2008, s.51-52.

geçiren Araplar, daha önce Sasani Şahânşah Hanedanı'nın Kafkasya ötesinde (Mavera-yı Kafkasya) oynadığı rolü üstlenmişlerdi.⁶ Ermenistan'ın Müslümanların eline geçmesi askeri nedenlerden çok, siyasal ve etnik nedenlerin bir sonucu idi.

İran'daki Sasani topraklarının Müslümanların eline geçmesinden sonra Araplar şüphesiz Doğu Roma ile daha iyi mücadele edebilecekti. Zira Doğu Roma çölden kopup gelen ve başlangıçta önem verilmeyen bu ordunun ele geçirdiği yerleri tekrar geri almak için mücadele ediyordu. Artık İran tarafından gelebilecek bir tehlike kalmadığı için Emeviler döneminde daha Muaviye b. Ebû Süfyân'ın halifeliği zamanında Müslümanlar güçlerini daha ziyade kuzey ve batıya yöneltmişlerdi. Çünkü batıda Doğu Roma İmparatorluğu kendisine komşu olan İslam beldelerine saldırılar düzenliyordu.⁷

1. Muaviye ve Emevi Devleti'nin Kuruluşu

Kureyş kabilesinin Ümeyyeoğulları boyundan olan Muaviye, bu kabilenin liderlerinden Ebû Süfyân b. Harb'ın oğludur. Babası Kureyş kabilesinden olup Uhud ve Hendek savaşlarında komutanlık yapmıştır. Annesi ise Hz. Hamza'yı öldüren Hind'dir. Mekke'nin fethinde Müslüman olan Muaviye b. Ebû Süfyân, bir süre Peygamber Efendimizin kâtipliğini de yapmıştır.⁸ Muaviye'nin İslam Devleti içindeki ilk siyasi kariyeri Hz. Ebubekir tarafından Suriye'ye gönderilen abisi Yezid b. Ebu Süfyân'ın yanında 638 yılında başlamıştır. Onun bir veba salgınında ölümü üzerine Muaviye, Hz. Ömer tarafından önce Ürdün, ertesi yıl da Dımaşk (Şam) valiliğine tayin edilmiştir. Bu atamanın Yezid'in veliahtı olarak yapıldığı yorumlarına annesi Hind'in "Muaviye kimseye veliaht olamaz! Bütün Arapları toplasınız ve Muaviye'yi de içlerine atsanız istediği şeyi elde ederek aralarından sıyrılıp çıkar" sözü ile siyasi kabiliyetinin yüksekliğine ve ailesi tarafından özel olarak yetiştirildiğine dikkati çekmektedir.⁹

Hulefâ-i Raşidin döneminden sonra (632-661) Suriye'nin merkezi Şam'da kurulan İslâm tarihinin bu ilk hanedan devleti adını kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân'ın mensup olduğu Beni Ümeyye (Ümeyyeoğulları) kabilesinden almıştır. Muaviye ve ondan sonraki iki halife bu kabilenin Süfyâni kolundan, diğer on bir

⁶ L. N. Gumilev, Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, I, Çev: D. Ahsen Batur, İstanbul, 2003, s.69.

⁷ Ziya Kazıcı, Müslüman Hıristiyan İlişkileri Tarihi, İstanbul 2011, s.72; Abdülhuseyn Zerrin Kub, Şafak-ı İslam, Tahran, 1385 Ş, s. 87-98; Albert Hourani, Arap Halkları Tarihi, Çev: Yavuz Alogan, İstanbul, 1997, s.53.

⁸ Mahfuz Söylemez, "Siyasi Tarih", İslam Tarihi El Kitabı, Editör: Eyüp Baş, Ankara, 2012, s. 327-328; İhsan Süreyya Sırma, Hilafetten Saltanata Emeviler Dönemi, İstanbul, 2010, s.19-20.

⁹ Mustafa Demirci, "Muaviye'nin Liderlik Sırları", Derin Tarih, Sayı: 4, İstanbul, Temmuz 2012 s.59.

halife ise aynı ailenin Mervâni kolundandır. Mekke'nin fethine kadar Müslüman olmamakla direnen Emeviler'in büyük çoğunluğu fetih esnasında başta reisleri Ebû Süfyân (Muâviye'nin babası) olmak üzere diğer müşriklerle birlikte İslâmiyeti kabul etmişlerdir. Muaviye, Hz Ali'nin 40 (661) yılında bir Hârici tarafından şehit edilmesinden sonra, Suriye halkından "Emir'ül-Müminin" unvanıyla biat aldı. Hz Ali'nin yerine halife seçilen Hz. Hasan'ın Irak ordusuna güvenememesi ve diğer bazı sebeplerle mücadeleden vazgeçerek kendisine biat etmesiyle, 41 yılı Rebiyü'levvel ayının sonlarında (Temmuz 661) İslâm dünyasının tamamını hâkimiyeti altına aldı, böylece yaklaşık doksan yıl Müslümanları idare edecek olan Emevî Devleti'ni kurmuş oldu.¹⁰ Muaviye, M. 661 yılında İliya (Kudüs) şehrinde halife ilân edildi. Onun hilâfet makamına geçişi üzerine Şam şehri o sırada hudutları oldukça belirli bir duruma gelmiş bulunan İslâm İmparatorluğu'nun başşehri haline geldi.¹¹

Muaviye'nin tesis ettiği iktidar, sadece İslâm Halifeliği topraklarının güçlendirilip sağlamlaştırılmasına değil, aynı zamanda ülkenin genişlemesine de şahit olmuştur. Muaviye sadece bir hanedan sülâlesi müessesesi değil, aynı zamanda Hz Ömer'den sonra İslâm Hilâfetini ikinci olarak yeni baştan kuran bir devlet başkanıdır.¹²

Muaviye ülkede siyasi istikrarı sağladıktan sonra uzun süreden beri durmuş olan fetihleri yeniden başlattı. Bu fetihler üç ayrı cepheye yöneliyordu. Bu cephelerden biri de, Doğu Roma hâkimiyetindeki Anadolu ve Ermenistan cepheleri idi. Bu cepheler için Suriye orduları görevlendirilmişti. Gücünü, kendisine samimi bir şekilde bağlı olan Suriye ordusundan alan Muaviye, İslâm toplumunun içinde bulunduğu şartları iyi bir şekilde değerlendirerek kurucusu olduğu devletin temellerini sağlamlaştırdı.¹³

¹⁰ İsmail Yiğit, "Emeviler", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 11, İstanbul 1995 s.87-88; Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Çev: Fikret Işıltan, Ankara, 1991, s.109; Şehbenderzade Ahmet Hilmi, İslâm Tarihi, 1, Dini Düşünce ve İslâm, Haz: Ziya Nur Aksun, İstanbul, 1993, s.317; A. A. Vasiliyev, Bizans İmparatorluğu Tarihi, Çeviren: Arif Müfid Mansel, Ankara, 1943, s.271; Gregory Abû'l Farac, Abû'l Farac Tarihi, 1, Çev: Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1945, s.183; İbn Kesir, El Bidâye Ve'n Nihâye Büyük İslâm Tarihi, VIII, İstanbul, 1995, s.32-36; Mahmud Şakir, Hz. Adem'den Bugüne İslâm Tarihi, 3, Çev: Ferit Aydın, İstanbul, 1993, s.119; Patricia Crone, Ortaçağ İslâm Dünyasında Siyasi Düşünce, Çev: Hakan Köni, İstanbul, 2007, s.110.

¹¹ Philip K. Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, Çev: Salih Tuğ, 1, İstanbul, 1995, s.301-308; Hourani, Arap Halkları Tarihi, s.49; İbn Kesir, El Bidâye Ve'n Nihâye Büyük İslâm Tarihi, VIII, s. 39-40; Speros Vryonis, "Bir Dünya Varlığı Bizans", Cogito Bizans, Çev: Zarife Biliz, Sayı: 11, İstanbul, 1999, s.40.

¹² Bernard Lewis, Tarihte Araplar, Çev: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2000, s. 91-93.

¹³ Yiğit, "Emeviler", TDVİA, 11, s.89.

2. Suriye Valisi Muaviye'nin Ermenilere Karşı İzlediği Siyaset

Ermenistan'daki Doğu Roma-Arap çekişmesinin yaşandığı bu ilk yıllarda (640-650'li yıllar) Doğu Romalılar, Müslümanlara karşı kesin bir zafer kazanamadılar. Müslümanlarla savaşmalarından değerli tecrübeler elde etmiş olabilirler, fakat buna yönelik herhangi bir sonuç 640'lı ve 650'li yılların bölgedeki askeri ve siyasi çekişmelerinde ortaya çıkmadı. Durum son derece güvenilirmezdi ve Doğu Romalıların Müslümanlara karşı etkili taktikler geliştirmede ve Müslümanlara direnmek amacıyla halkın taahhüdünü kazanmada başarılı olup olmayacakları belli değildi. Ermenistan'ın büyük kısmının Müslümanların eline geçmesi, Doğu Roma'nın askeri ve siyasi liderliğinin savunmasızlığı ve devam eden başarısızlığını ayrıca Ermeniler arasında eski sorunların devam ettiğini göstermektedir.¹⁴

Hız. Osman döneminde Ermeni General Theodore Reshtuni ile imzalanan anlaşmadan sonra, Ermenilerle ilişkiler her zaman dostane sürmemiştir. Ermeni tarihçisi Sebeos, Müslümanlarla çok çetin savaşlar yapıldığına değinir. İlişkiler daha olası Doğu Roma ittifakını önlemeye yönelik olan iki tarafın çıkarlarını göz önünde bulunduran bir dengede sürdürülmüştür. Ancak Ermenilerin istikrarsız tutumu ve özellikle Doğu Roma ile olan geleneksel bağları nedeniyle yapılan anlaşma fazla uzun ömürlü olamamıştır. Özellikle Doğu Roma'nın buraya müdahalesinin ardından Ermenistan'ın tamamını fethetmek için harekete geçilmiş ve ordu Gürcistan'a kadar ilerleyip Tiflis'i ele geçirmiştir. Belazuri'nin verdiği bilgilere göre Gürcistan üzerinde fetihlere devam eden Cerrah b. Abdullah, Tiflis halkı ile de bir anlaşma imzalamıştır.¹⁵

Doğu Roma orduları ile Arap orduları arasında Fırat kıyısında yapılan bir savaşta Theodoros Reshtuni'nin oğlu Vart, savaşın sonucunu belirleyecek bir anda Doğu Romalıların geriye çekilebilecekleri dubalı köprüyü kesti ve böylece Arapların onları nehre dökmesini sağladı (653-654). Oğlunun bu ihanetinden sonra Theodoros Reshtuni'ye Arapların himayesine geçmek kalıyordu. O da derhal böyle yaptı. Suriye Valisi Muaviye böyle bir katılımın önemini anlayarak Ermenistan'a mahalli muhtariyeti fazlasıyla gözetken serbest bir statü tanıdı. Muaviye: "Kaç yıl olmasını isterseniz, sizinle benim aramda o kadar yıl anlaşma olsun. Yedi yıl boyunca sizden hiç vergi almayacağım, ama yemine uygun olarak siz ne isterseniz onu vereceksiniz. Ülkenizde 15. 000 süvari besleyip ihtiyaçlarını karşılayacaksınız. Bu süvari birliğinin Suriye'ye gelmesini istemeyeceğim. Ama gitmesini emrettiğim her yere gitmesini sağlayacağız. Kalelerinize emirler,

¹⁴ Walter E. Kaegi, Bizans ve İlk İslâm Fetihleri, Çev: Mehmet Özay, İstanbul, 2000, s. 298.

¹⁵ İsrail Balcı, İlk İslam Fetihleri, Savaş-Bariş İlişkisi, İstanbul, 2011, s.181.

Arap memurlar, tek bir süvari bile yollamayacağım. Ama hiçbir düşman Ermenistan'a gelmemelidir. Eğer Grekler üzerinize yürürlerse istediğiniz kadar yardımınıza birlik göndereceğim". Oluşan bu siyasi durum üzerine Nakhararlardan (Ermeni derebeyleri) ve Piskoposlardan oluşan bir kurul Theodore Reshtuni ve Patrik III. Nerses'in yönetimi altında Ermenistan'da toplandı ve Muaviye'nin önerilerini kabul etti.¹⁶

Theodore Reshtuni ve diğer Ermenilerin Muaviye'ye bölgelerini terk etmeleri gibi olaylarla ilgili tecrübeler muhtemelen pek çok firarın yaşandığı Ermeni sınırındaki birliklerin güvenilmezlikleri hakkında İstanbul yönetiminde ve Doğu Roma askeri komutasında endişe ve korkular giderek artmıştı. Gerçekte Theodore Reshtuni'nin Ermenilerin sadakatlerini Muaviye'ye satması muhtemelen Doğu Roma Ermeni kuvvetleri içerisindeki gerilimi artırdı. Doğu Roma İmparatoru Herakleius'un (610-641) torunu II. Konstans (641-668) Ermenistan üzerinde Doğu Roma kontrolünü tesis etmeye yönelik önemli bir çabaya girmeye teşebbüs etti. Fakat Müslümanların idaresini tercih eden Ermenilerle karşılaştı. Müslümanlar yerel halkla yeterli bağ kurdukları gibi, katı Doğu Roma otoritesinin baskısı ihtimaline karşı yerel duruma yeterince adapte olmuşlardı.¹⁷

3. Emevi Halifesi Muaviye ve Ermeniler

Suriye Valiliği sırasında gerek ülke içinde, gerekse Doğu Roma'ya karşı siyasetiyle adından en çok bahsedilen şahıslardan biri olan Muaviye, halife olduktan sonra gücünü daha da artırdı. Valiliği döneminde Doğu Roma'ya karşı iç siyasi problemler nedeniyle ara verdiği kara ve deniz seferlerine halifeliğinin henüz ilk yıllarında tekrar başladı ve aralıksız sürdürdü. Öyle anlaşılıyor ki ana gayesi Doğu Roma'nın başkenti İstanbul'u almaktı.¹⁸

661'de Araplar Ermenistan üstünde hakimiyetlerini yeniden kurdular. Halife Muaviye, Hamazasp Mamigonyan'ın kardeşi Prens Krikor Mamigonyan'ı vali tayin etti. O da 662'den 685'e kadar Ermenistan'ı yönetti. Halifeden Krikor'u başlarına geçirmesini isteyenler bölgedeki Nakhararlar ve Patrik III. Nerses'ti.

¹⁶ Rene Grousset, *Histoire De L'Armenie*, Paris, 1947, s. 300-301; M. Aktok Kaşgarlı, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Uygarlığına Giriş*, Ankara, 1984, s. 14; *The Armenian History Attributed to Sebeos*, translated with notes: R. W. Thomson, *Historical Commentary: James Howard-Johnston*, Liverpool, 1999, s. 135-136.

¹⁷ Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, s. 297-301; Georges I. Bratianui "La Mer Noire Des Origines a la Conquete Ottomane", *Acta Historica*, IX, Monachii, 1969, s.155.

¹⁸ Cesim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul, 2003, s. 70; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, Çeviren: Fikret Işıltan, Ankara, 1963, s.54.

Halifenin bu yaklaşımı şüphesiz Arapların hoşgörüsünü ve Ermenilere müspet yaklaşımının göstergesidir.¹⁹

Doğu Roma İmparatoru II. Konstans zamanında Arap ilerleyişi durdurulamamış ve Ermenistan Arap orduları tarafından fethedilmiştir. Böylelikle VII. Asrın ortalarından itibaren Ermenistan'da Arap hâkimiyeti dönemi başlamıştır. Bu tarihe kadar bölge üzerinde Doğu Roma-Sasani mücadelesi yerini Arap-Rum savaşlarına bırakmıştır.²⁰

Muaviye'nin Doğu Roma Devletinin bir iç siyasi probleminde taraflar için önemli bir unsur haline geldiği görülmektedir. 667-668 yılında devlete karşı ayaklanmış bulunan Armeniakon Theması²¹ Strategosu Saborius general Sergius'u Şam'a gönderip imparatora karşı Muaviye'den yardım istedi. Karşılığında Doğu Roma'ya düzenleyeceği seferlerde kendisine yardımcı olacağına söz veriyordu.²²

Muaviye, hilafet makamında tek başına kalması üzerine²³ İslami fetihlerin yeniden başlaması ve her yerde ilerlemelerin kaydedilmesini de beraberinde getirdi. Bunlardan biri de Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da görüldü. Çünkü Halife Muaviye'nin Kafkaslarla ilgili ilk işi Ermenistan, Gürcistan ve Arrân'da²⁴ Doğu Roma hâkimiyetini benimsemiş idarecilere (hâkimlere) birer

¹⁹ Grousset, Histoire De L'Armenie, s.304-305.

²⁰ El-Belâzuri, Futuhu'l- Buldan, Çev: Mustafa Fayda, Ankara, 1987, s.278-282; Ziya Bünyadov, VII-IX. Asırlarda Azerbaycan, Bakü, 1989, s.103; Ebû Hanife Dineverî, İslam Tarihi, "el-Ahbar et Tivâl", Çev: Nusrettin Bolleli-İbrahim Tüfekçi, İstanbul, 2007, s.128; David Marshall Lang, Armenia Cradle Of Civilization, Londra, Tarihsiz, s.176-178.

²¹ Armeniakon Theması: Doğu Roma İmparatoru Herakleios (610-641) İmparatorluğu yepyeni temeller üzerine yeni baştan kurarak idari ve askeri reformları gerçekleştirmiştir. Bu reformların en önemlisi "Thema Sistemi" adı verilen devlet reformu idi. Thema sürekli olarak belirli bir yerde bulunan askeri garnizona verilen addı. Görevi bulunduğu toprakları savunmaktır. "Armeniak Theması" VII. Yüzyılda kurulmuştur. Konstantin Porfirojent'e göre bu thema Ermenilerin bulunduğu yöreye yakın olması nedeniyle Armeniak adını almıştır. Bkz. İlber Ortaylı Türkiye İdare Tarihine Giriş, Ankara, 1996, s. 33; Jean-Pierre Bodmer, "Selçuklular Anadolu'da", Çev: Ali Osman Öztürk, Cogito Selçuklular, Sayı: 29, İstanbul, 2001, s. 33-34; M. Aktok, Kaşgarlı "Ortaçağ Ermeni Kaynakları" Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 5, İstanbul, Temmuz 1985, s. 57, W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, M. Fuad Köprülü, Ankara, 1963, s. 95, Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 90.

²² Avcı, İslâm-Bizans İlişkileri, s. 70.

²³ İbnü'l- Esir, El Kâmil Fi't Tarih Tercümesi, III, Çev: Ahmet Ağrakça, İstanbul, 1986, s.412-416.

²⁴ Arrân: Kür ve Aras nehirleri arasında yer alan Arrân'ın kuzeyinde Şirvan ve Şeki, güneyinde Ermenistan ve Azerbaycan, güneydoğusunda ise Mugan vardır. Eski Yunan ve Romalılar devrinde Albania adı verilen bölge, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Arrân (Errân) adını almıştır. İslâm öncesi devirde Kafkas Albaniası'nın merkezini teşkil eden Arrân aslında bütün Doğu Mavera-yı Kafkasya'yı içine almaktadır. Araplar Arrân'ı Halife Osman zamanında (644-

mektup göndererek bunları yeniden İslam hilafetini tanımaya çağırarak oldu. Bunun üzerine belki başka çıkar yolları olmayan ve Müslümanlarla mücadeleyi göze alamayan bölge idarecileri bu çağrıya olumlu cevap vererek, İslam hâkimiyetine girmiş oldular. Böylece Kafkaslarda fazla uzun sürmeyen Doğu Romalıların hâkimiyeti sona ermiş ve İslam hâkimiyeti yeniden kurulmuş oluyordu. Bilhassa geçmişte Doğu Romalıların ağır vergi yükü ve mezhep baskısı altında kalmış olan Ermeniler, İslam hâkimiyetini kendileri için daha uygun buluyorlardı.²⁵

662 yılında Emevi Halifesi Muaviye, Grigor Mamikonean'ı Ermenistan'ın valisi olarak atadı. Buna karşılık Ermenilerde Emeviler'e vergi vermeyi kabul ettiler. Böylelikle Ermenistan üzerinde hakimiyet tesis etmek amacıyla Doğu Roma İmparatorluğu ile Emevi Devleti arasında meydana gelen bu ilk mücadeleler Müslümanların zaferiyle sonuçlandı.²⁶ Muaviye'nin Ermeniler üzerinde hakimiyet kurmasının temel sebebi ise Doğu Romalıların mezhep farkı yüzünden Ermenilere karşı yaptıkları ağır muamelelere, Ermenilerin tehcire (zorla göçe), baskıya, şiddete maruz kalmaları karşısında, Ermeniler kendi istekleri sonucunda Arap tabiiyetini kabul etmişlerdir.²⁷

II. Konstans'ın ölümünden sonra Doğu Roma tahtı oğlu IV. Konstantinus (668-685)'a kaldı. Onun iktidar dönemi de Müslümanların bitmez tükenmez akınlarıyla geçti. Ancak Doğu Romalıları artık Müslümanlar karşısında eskisi kadar çaresiz değillerdi. 674-678 yılları arasında İstanbul kuşatmasının Araplar açısından hüsrarla bitmesi Orta-Doğu'da yeni bir dengenin oluşmasına yol açtı. Artık Emevilerle Doğu Romalıların hakimiyet alanı kati surette belirlenmişti. Halifelikle Doğu Roma İmparatorluğu arasında varılan anlaşma uyarınca Ermenistan üzerinde ortak hakimiyet hakkına sahip olacaklardı.²⁸

Muaviye 680'de vefat ettiği zaman Emeviler bir imparatorluk halini almıştı. Arabistan, Irak, İran, Suriye, Filistin, Güneydoğu Anadolu, Mısır, Afrika'nın kuzeyi bu imparatorluk sınırları içinde idi.²⁹

656) fethettiler, sonra burası Hazarlar tarafından ele geçirilmesine rağmen bilâhare tekrar Arapların eline geçti. (Bkz: Abdülkerim Özaydın, "Arrân", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 3, İstanbul, 1991, s. 394; A. Zeki Velidi Togan, "Arrân", İslâm Ansiklopedisi, 1, İstanbul, s. 596.)

²⁵ Ali İpek, "İlk İslami Dönem Müslüman – Ermeni Münasebetleri", Düünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri, Editörler: İdris Bal-Mustafa Çıfahı, İstanbul, 2003, s. 25

²⁶ Vahan M. Kurkjian, A History of Armenia, New York, 1958, s. 177, Kaegi, Bizans ve İlk İslâm Fetihleri, s. 294, T.W. Arnold, İntişar-ı İslâm Tarihi, Ankara, 1982, s. 210.

²⁷ Esat Uras, Tarihte, Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1987, s. 72.

²⁸ İzzet Çıvgın, Ortaçağ Tarihi, Ankara, 2008, s. 308.

²⁹ Edward N. Luttwak, Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi, Çev: M. Efe Tuzcu, İstanbul, 2012, s.282-283; Kaşgarlı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Uygarlığına Giriş, s.13.

Bu kadar geniş topraklara hükmeden Muaviye, kurucusu olduğu Emevi Devleti'nin şahsında İslam dünyasını bir bayrak altında toplamayı başarmıştır. Gerçekten başta Muaviye olmak üzere ilk Emevi Halifeleri kendilerini evrensel dünya imparatorluğuna dahil etmeye çalışmışlardır.³⁰

İbn Haldun, "Tarih"inde şunları söyler: "Muaviye'nin devleti ve onun yaptığı işler Raşid halifelerin devleti ve onların yaptığı işlere eklenmelidir. Zira Muaviye ve kurmuş olduğu devlet; fazilet, adalet ve sosyal yönden onları takip etmektedir."³¹

Araplar, Muaviye'nin şahsında hükümdarlık kudretinin sembolünü görmektedirler. Mes'udi'nin inancına göre Muaviye'den sonra işbaşına geçen Emevi halifeleri, onun maharet derecesine ulaşamazlar, olsa olsa ancak onu taklit edebilirlerdi. Sufyanîler'e mensup bu dahi hükümdara karşı duymuş oldukları az yakınlığa rağmen Mervanîler Muaviye'nin devlet adamlığı vasfını takdirle karşılamışlardır.³²

Yaklaşık bir asırlık ömrüyle (661-750) Emevi iktidarı, bir devlet için kısa sayılsa da genç İslâm Devleti için uzun sayılabilecek bir hâkimiyet kullanmıştır. Olayın Emevi-Haşîmî mücadelesi yönü bir tarafa bırakıldığında dönemin fetihler açısından son derece faydalı geçtiğini söyleyebiliriz.³³

4. Muaviye Sonrası Emevi-Ermeni İlişkileri

Araplar'da saltanat geleneği yoktu. Fakat Muaviye, oğlu Yezid (680-683) için bu ortamı hazırlamıştı. Yezid okumuş aydın takımınca beğeniliyorsa da, aşırı dindarlar kendisinden hoşlanmıyorlardı. Yezid kuşkusuz onların iddialarını gerçekleştirmek ve Peygamber soyunu başa geçirmek yolundaki çabalarını önleyebilecek güçte görünmüyordu.³⁴ Arap zihniyetine uymayan bir usûlü, "Hükümdarın daha hayatta iken bir veliahd seçmesi" usûlünü koyan ve bütün itirazlara rağmen bunu tatbik eden Muâviye, bu suretle, Bizans tesiri altında kaldığını açıkça göstermiş oluyordu. Fakat bu çok zeki, sabırlı ve ölçülü Halife, devletini kurarken, asla mutlak ve müstebit bir hükümdar gibi hareket etmedi.

³⁰ Nadia Maria El Cheik, *Arapların Gözüyle Bizans*, Çev: Mehmet Morali, İstanbul, 2012, s.87.

³¹ Peygamber Efendimizin (S.A.V) Doğumundan-Günümüze İslam Tarihi, I, Yazanlar: İslâm Araştırmaları Komisyonu (Mısır), İstanbul, 2010, s. 204.

³² Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi Emeviler-Abbasiler*, Ankara, 1979, s. 38.

³³ Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar (Doğuşu ve Gelişimi ve Temsilcileri)*, İstanbul, 2002, s. 148.

³⁴ Claude Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, Çev: T. Andaç-N. Uğurlu, İstanbul, 2011, s. 55, Naile Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, Bakü, 1993, s. 31; Crone, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Siyasi Düşünce*, s.110.

Arap kabilelerinin psikolojisini çok iyi bildiği için, eski halifelerin ananesinden ayrılmadı. Müslüman Arapların eşrafı, Arap kabilelerinin reisleri, Mekke ve Medine Aristokratları, muhtelif İslâm vilâyetlerinin temsilcileri ile daima sıkı münasebetlerde bulundu. Suriye'nin fethinden beri Şam'da Valilik yaptığı için muhiti çok iyi bilen, Doğu Roma'dan kalma yönetimi de ülke sathında uygulayan Muaviye, Hristiyan halkın da büyük sevgi ve itimadını kazanmıştı³⁵

Emevi yönetiminde Yezid b. Muaviye'nin ölümüyle meydana gelen otorite boşluğundan istifade eden Ermenistan halkı tekrar ayaklandı. Fakat Abdülmelik'in iktidara geçmesiyle otorite boşluğu giderilmiş oldu.³⁶

685'de Abdülmelik (685-705) pek güçlkle karşılaşmadan babası Mervan'ın yerine Emevi Hükümdarı oldu. Emeviler'in Mervani kolundan gerçek anlamda ilk hükümdar olan Abdülmelik, Emevi Devleti'nin ikinci kurucusu sayılır. Aynı zamanda hanedanın yönetim konusunda kuşkusuz en yetenekli hükümdarıydı.³⁷

Abdülmelik, yeni halife olduğu zaman her bakımdan çok parçalı bir devletin başına geçmişti. Devleti eski sınırlarına kavuşturmak ve toplumsal bütünlüğü sağlamak için çok uğraştı. Sonunda bu hedefine ulaştığı gibi fetih hareketlerini kaldığı yerden tekrar başlattı.³⁸

Emevi Halifesi Abdülmelik (685-705), 685 yılında Doğu Roma İmparatoru II. Justinianos (685-695)'la bir anlaşma imzaladı. Yapılan anlaşmaya göre Arrân, Gürcistan ve Ermenistan'dan alınan yıllık vergi Emeviler ile Doğu Roma arasında bölünmeye başladı. Böylelikle Zakavkazya (Kafkas-Ötesi) her iki kudretli devlet için nüfuz bölgesi haline geldi.³⁹

685 yılında Doğu Roma ile Emeviler arasında yapılan barış antlaşması sonrası, Emevi aleyhtarı Irak ve El-Cezîre⁴⁰ uçlarındaki Ermeniler'in 686 yılından

³⁵ W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, Başlangıçla İzah ve Düzeltmeler; M. Fuad Köprülü, Ankara, 1963, s. 130-131.

³⁶ Ali Aksu, Mervan b. Muhammed ve Emevi Devleti'nin Yıkılışı, İstanbul, 2007, s.51-52.

³⁷ Cahen, Türkler Nasıl Müslüman Oldular, s. 57.

³⁸ Ali Aktan, İslâm Tarihi Başlangıcından Emevilerin Sonuna Kadar, Ankara, 2011, s. 283.

³⁹ Bünyadov, VII- IX Asırlarda Azerbaycan, s. 103; D. M. Dunlop, The History of the Jewish Khazars, New Jersey, 1954, s. 59-60; Şahin Uçar, Arapların Anadolu Seferleri, İstanbul, 2007, s.143; Kevork Aslan, Armenia and the Armenians, Translated: Pierre Crabitesi New York, 1920, s.61; H. Thorossian, Histoire De L'Armenie Et Du People Armenien, Paris, 1957, s.86.

⁴⁰ Cezire: Cezire, Ceziretü Asûr, İklimi Asûr'da denilen bu bölge Dicle'nin doğusunda kalan Meyyâfârikîn (Silvan), Erzen, Siirt, Zap Havzası ve Fırat'ın batısındaki Adıyaman bölgesini içine almaktadır. El-Cezîre, Anadolu-İrak-Suriye bölgelerini birbirine bağlaması itibarıyla büyük bir tarihi ve stratejik öneme sahiptir. (Ramazan Şeşen, "Cezire", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 7, İstanbul, 1993, s. 509.)

itibaren Doğu Roma'nın yardımı ile Müslümanlara karşı savaştıkları bazı kaynaklarca doğrulanmaktadır.⁴¹

Doğu Roma İmparatoru II. Justinianos bizzat ordularının başında Ermenistan'a bir sefer düzenleyerek Ermenilere Doğu Roma idaresi altına girmelerini teklif etmiştir. Fakat İmparator'un bu teklifini Ermeniler şiddetle reddettiler. İslam'ın Kafkasya'da yayılma döneminde Ermenilerin, Müslümanların hâkimiyetine girdiklerini ve rahat bir hayat sürdürdüklerini II. Justinianos'a verdikleri cevapta görmekteyiz: "Birkaç defa Greklerin (Doğu Romalıların) hâkimiyetine girdiysek kötü anlarımızda onlardan yardım görmedik. Aksine itaatimiz hakaretle karşılandı. Sadakatle bağlılığımız yıkılmımıza, ölümümüze mâl oldu. O halde bizi himayeleriyle kuşatan şimdiki hâkimlerimizin Müslüman efendilerimizin egemenliği altında bırakınız."⁴² İmparator II. Justinianos Ermenistan'a 30.000 asker bırakarak İstanbul'a döndü. Bir süre sonra bu askerlerde bölgeden tamamıyla çekildi ve bütün Ermenistan yeniden Arapların idaresine geçti.

Doğu Romalılar Ermenistan'ın siyasi ve dini açıdan boyunduruk altına alınması için uyguladıkları baskıları yinelediler. Hatta II. Justinianos ve müttefiki Hazarlar VII. yüzyılın sonunda Ermenistan'ı işgal ettiler, fakat Ermeni-Arap güçlerinin bozgununa uğradılar.⁴³ Araplar o tarihe kadar muhtariyetini büyük ölçüde korumuş olan Ermenistan'a yerleşmeye henüz başlamamışlardı. Ermeniler kiliseler ve surlar inşa ettiler. Tarım gelişti; ticari faaliyetler büyük artış gösterdi. Siyasi iktidar Arap egemenliği altındaki Mamigonyan ve Pakraduni aileleri arasında gidip gelirken öteki nakhararlar atalarından kalan toprakları ellerinde tutmayı sürdürdüler. Yaygın kanaatin aksine bu dönem boyunca Müslümanlar kimseye inancı yüzünden zulmetmemişlerdi.⁴⁴

⁴¹ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, İlmi Müşavir ve Redaktör; Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1986, s. 373-374; Cheynet, Bizans Tarihi, s.52.

⁴² Jacque de Morgan, Histoire du People Armenien, Paris, 1919, s. 117; Abdurrahman Küçük, "Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Dini Hoşgörüsü", Milli Bütünlüğümüzün Kaynakları, Asya'dan Anadolu'ya Taşınanlar, Ankara 1997, s. 25.

⁴³ E. Timothy Gregory, Bizans Tarihi, Çeviren: Esra Ermert, İstanbul, 2008, s.176-177; Mehlika Aktok Kaşgarlı, "Doğu Ermenileri", XII. Türk Tarih Kongresi, II, Ankara, 1999, s.556-557; Luttwak, Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi, s.282; Michael, Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", Türkiyat Mecmuası, III, İstanbul, 1935, s.138; D. M. Dunlop, Hazar Yahudi Tarihi, Çev: Zahide Ay, İstanbul, 2008, s.73-76.

⁴⁴ George A. Bournoution, Ermeni Tarihi, Çev: Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı, İstanbul, 2011, s.83-84; M. İ. Artamonov, Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar, Çev: D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004, s. 255-256; Dunlop, The History of the Jewish Khazars, s. 59- 60; Leon Arpee, A History of Armenian Christianity, New York, 1946, s. 76; Grousset, Histoire De L'Armenie, s. 315-317.

73 (692-693) yılında Halife Abdülmelik el Cezire valisi olan kardeşi Mervan'ı Doğu Roma ile savaşa memur etti. Doğu Roma ile Emeviler arasında yapılan savaş sırasında Osman b. Velid adında bir Müslüman komutan, Doğu Romalıları Ermenistan bölgesinden çıkardı. Bu suretle Ermenistan'ın büyük kısmı tekrar Müslümanların hakimiyeti altına girmiş oldu. (693) Ermeni reislerinden bir kısmı Şam'a getirilerek hapsedildi. Bunlardan Simpad adlı birisi ertesı yıl hapisten kaçarak Ermenistan'da bir isyan çıkardı. Doğu Romalıların yardımı ile Müslümanları Ermenistan'dan çıkarmak istiyordu. Ermenilere yardım için gönderilen Doğu Roma kuvvetlerinin başında II. Justinianus'u tahtan indirecek olan Leontios (695-698) bulunuyordu. Abdülmelik, Ermenistan'da uğranılan bu başarısızlık üzerine tekrar Doğu Roma ile mütareke yapmak zorunda kaldı. Ancak kısa bir zaman sonra Abdülmelik Doğu Roma'ya ödenen haracı bastırıldığı altın sikkelerle ödemeğe kalkınca meselenin hali yine silâhlara havale edildi. Savaş Müslümanların zaferi ile son buldu. Ermenistan'ın güney kısımları Müslümanlara terk edildi.⁴⁵

Belazuri'ye göre Abdülmelik ve İbn Zübeyr arasındaki mücadele esnasında Ermeniler, Araplara karşı isyan ettiklerinde Doğu Romalılar önce bu isyanı desteklemiş sonra Araplarla anlaşıp bu ülkenin sömürülmesini menfaatlerine daha uygun bulmuşlardır. Dikkati çeken bir başka husus da Abdülmelik'in Mezopotamya ve Musul kendi idaresinde bulunmamasına rağmen Ermenistan'dan elini çekmeyişidir.⁴⁶

Ermeni Başkumandanı Simpat Pakraduni bilindiği üzere Şam sarayında zorunlu ikâmete tabi tutulmuştu. Hürriyetine kavuşur kavuşmaz Araplardan intikam almaya çalıştı. Doğu Roma ile ittifak yaptı ve diğer derebeylerini de silaha sarılmaya çağırdı. Çağrısına sadece Pakraduni sülalesinden değil, Vaspuragan (Van Gölü havzası)'daki birçok bey de olumlu cevap verdi. Agori'de Büyük Ağrı'nın kuzey yamacında toplandılar. Niyetleri Doğu Roma eyaletlerine çekilmektir. Fakat 8000 kişilik bir Arap ordusu Nahçıvan'da mevzilenmişti. İki ordu Aras yakınlarında Vartanager'de karşı karşıya geldiler. Arap orduları Aras'ı geçerken çok sayıda asker kaybettiler. Ancak 300 kişiyle Sünik'e vardılar (695-696). Simpat Arapları Erinçağ (Elince)⁴⁷ kalesinde kuşattı. Fakat daha sonra

⁴⁵ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, s. 374-375; Grousset, *Historie De l'Armenie*, s.307; Mahmud Şakir, *Hz Adem'den Bugüne İslâm Tarihi*, 3, s. 275; İbnü'l-Esir *El Kâmil Fi't Tarih Tercümesi*, IV, Çev: M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, 1986, s.327; Uçar, *Arapların Anadolu Seferleri*, s.149.

⁴⁶ Uçar, *Arapların Anadolu Seferleri*, s. 144.

⁴⁷ Elince (Alınçak) Kalesi: Ortaçağ Azerbaycanı'nın en görkemli kalelerinden biri Elince nehrinin kıyısındaki Elince Kalesi'dir. Kale şimdiki Hanağa Kasabasının yakınında ulaşılması zor ve yüksek bir tepede kurulmuştur. Orta asırlarda muhteşem görünüme malik olan Elince Kalesi, kompleksi, onun sarayve müdafaa binaları halk arasında "Şahtahtı" adıyla meşhur olduğu belirtilmektedir.

Sunik hanımının ricalarına dayanamayıp zaferinden memnun bir halde, yüklü bir ganimetle geri döndü. Kazandığı başarıyı imparatora haber vermesi ve muharebede can veren düşmanların burunlarının ve harika Arap atlarını armağan olarak sunması için Konstantinopolis'e bir heyet gönderdi. İmparatorluk sarayı, Simpat Pakraduni'ye minnettarlığını ona "Kuropolates"⁴⁸ ünvanını vererek gösterdi. (699) Kısa bir süre sonra Ermeniler yeni bir zafer kazandılar. Vaspuragan'da ilerlemiş olan Arap birlikleri Reshtuni milisleri tarafından Kukank'da durduruldu ve bozguna uğrattıldı. İstilacılar idam edildi ve elebaşları Van gölüne atıldı. Bütün bu başarılarla rağmen Simpat Pakraduni Arapların intikamını beklemeyi göze alamadı. 700'e doğru Doğu Roma sınırı yakınına Dayk'a çekildi ve "çöl çocuklarının misillemelerinden uzak" Tukhark kalesine yerleşti.⁴⁹

698 yılında Bizans-Ermeni müttefik orduları Arapları Dvin (Debil)'de kuşatıp büyük bir bozguna uğrattılar. İbn Asam el Kûfi şöyle izah etmektedir: Mağlubiyeti haber alan Muhammed İbn Mervan, Müslümanların başına gelenden çok kederlendi. Birliklerini çağırarak 40 bin kişilik ordusuyla harekete geçti. Askerleriyle Ermenistan'ın iç bölgelerine varınca önüne Bizans ve Ermenilerden oluşan kalabalık bir ordu çıktı. Muhammed İbn Mervan, karşısına çıkan düşman ordularının kalabalık oluşuna bakmayarak, onlarla amansız bir mücadeleye girişti. Allahu Teala'nın yardımıyla Bizans-Ermeni müttefik orduları mağlup edildi. Müslüman orduları savaş sonrası büyük bir zafer elde ettiler. Hristiyanların mallarını ve ülkelerini zapt ettiler.⁵⁰

Doğu Roma ordularının 699 tarihinde Antakya'ya kadar ilerlemesi ve karşısına çıkan bütün İslâm yerleşme yerlerini yakıp yıkmaları üzerine Abdülmelik karşı saldırı ile Erzurum ve Ermenistan bölgelerine girerek, Doğu Roma'nın bu hareketine karşılık verdi (699).⁵¹

Elince Kalesinin tarihi Azerbaycan halkının azaldık ve istiklâlini elde etme uğruna düşmanlarıyla yaptığı mücadele tarihine ilgilidir. (Bkz; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, Londra, 1953, s. 93; M. Fuad Köprülü, "Alıncak", *İslâm Ansiklopedisi*, I, İstanbul, s. 302; Nadir Memmedov, *Azerbaycan Yer Adları*, Bakü, 1993, s. 144-145; İsmail Hacıyev, "Tarihi Membeler Elince Kalesi Hakkında", *Nahçıvan Tarihinin Sahifeleri*, Bakü, 1996, s. 84; E.V. Salamzade, "Nahçıvan MSSR'in Mimarlık Abideleri", *Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası*, Bakü, 1975, s. 31-32.)

⁴⁸ Ortaçağ Doğu Roması'nda devletin kişilere verdiği üç yüksek unvandan biri de Küropolates unvanı idi. (Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.232.)

⁴⁹ Grousset, *Histoire De L'Arménie*, s.309-311.

⁵⁰ Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, Çev: Yusuf Gedikli, İstanbul, 2006, s.287-288.

⁵¹ Ahmet Yılmaz Boyunağa, Hz. Muhammed (S.A.S)'in Tebliğinden Günümüze İslâm Tarihi, İstanbul, 1993, s. 317.

Şahsi çıkarları için Doğu Roma idaresine geçmek, isyan çıkarmak, Ermeni milletinin mahvolmasına neden olmak isteyenler çoğalınca, Katolikos Shak III, Ermenilerin din ve inançlarını Doğu Roma'nın zorbalığıyla yok etmelerine engel olmak, gerçek din, inanç ve ayin hürriyetinin İslam idaresinde sağlanmasının mümkün olacağını ve Ermenilerin zorla Doğu Roma'ya karşı korunmasını halifeden rica etmek üzere yola çıktı. HArrân'da hastalandı, öleceğini anlayınca sözlerini bir kâğıda yazıp avucunun içine bırakılmasını vasiyet etti. Irak Valisi Muhammed b. Ukbe Ermenilerin müracaatını kabul ve himaye etti.⁵²

Theophanes'e göre Doğu Romalılar, Muhammed b. Mervan'ın İbn Eşhas'a karşı sefere çıkmasından istifade etmişlerdi. 82 (701-702) yılında Muhammed b. Mervan Ermeni karargâhına bir baskın yaptı; Ermeniler mağlup olunca sulh talep ettiler ve bunun üzerine Muhammed de, Ebû Şeyh b. Abdullah'ı Ermenistan'a vali tayin etti. Fakat bu zat 83'te (702-703) valinin şahsında devlete başkaldıran Ermeniler tarafından öldürüldü. 84 (703-704) yılında Muhammed b. Mervan bir Ermenistan seferi daha yaptı, isyanları bastırdı ve ileri gelenleri cezalandırdı.⁵³

705 yılı itibarıyla Albanya ve Güney Kafkasya'nın Arap orduları tarafından işgali döneminde Gregoryen Kilisesi ile Alban Kilisesi arasında bir mezhep mücadelesi yaşanmış bu mücadelede Müslüman Arapları Alban Kilisesi'ne karşı kışkırtan Gregoryen Katolikosu Yelia'nın önemli rolü olmuştur. Gregoryen Katolikosu, Halife Abdülmelik'ten bir takım Alban din merkezlerinin kendi otoritesine bağlanmasını talep etmiştir. Yelia, Halife Abdülmelik'e yazdığı mektupta, ülkesinin Halife'ye olan bağlılığını bildirdikten sonra, kendisiyle aynı dine mensup olduğunu belirttiği, Alban Katolikosu'nun Doğu Roma İmparatoru ile gizli bir anlaşma yaptığını, Albanya'da dini ayinlerde Doğu Roma İmparatoru'na dua edildiğini ve Katolikos'un herkesi imparatorla birlik olmaya çağırıldığını ifade etmektedir. Katolikos'un bu faaliyetlerine hanedan üyeleri arasında da taraftar bulduğunu iddia eden Yelia, Halife'den bu kimseleri cezalandırmasını da istemiştir. Cevaben yazdığı mesajda Halife otoritesine karşı ayaklanan Albanlar'ı Gregoryen Kilisesi'ne bağlamak için çok kalabalık bir ordu gönderdiğini ve asileri Katolikos Yelia'nın gözleri önünde cezalandıracağını belirtmiştir. Emevi ordusunun desteğinde Berde'ye⁵⁴ giren Yelia, bağımsızlık

⁵² Mehmet Hocoğlu, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, İstanbul, 1976 s.4; Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1987, s.72-73.

⁵³ Uçar, Arapların Anadolu Seferleri, s. 153.

⁵⁴ Berde; bir zamanlar Kafkasya'nın en büyük şehri iken, şimdi Terter suyunun Kür nehri ile kavuştuğu yerden 20 km mesafede bir köy ve harabedir. Sasani Hükümdarı Kavaz I. zamanında (488-531) burada kuvvetli bir kale inşa edilmişti. Abdülmelik tarafından tekrar inşa edilmiş olan Berde, Emeviler ve Abbasiler zamanında Ermenistan'da hüküm süren Arap valilerinin ekserisi tarafından merkez olarak kullanılmıştı. (bkz: W. Barthold, "Berza'a", İslam Ansiklopedisi 2,

tarafklarını çok acımasızca katletmekle kalmayıp arşivlerde saklanan Alban dini literatürünü de yok etmiştir. Bunlarla yetinmeyen Yelia, Alban ruhbanlarından sonsuza kadar Gregoryen Monofizit Katolikosluğu'na bağlı kalacaklarına dair yazılı birer senet de almıştır. Yine Yelia'nın emriyle son Alban Katolikosu Nerses Bakur (686-705) idam edilmiştir. Ermeni Katolikosu'nun sahnelediği bu entrikalar sebebiyle Araplar Albanların egemenliğine son vermiştir.⁵⁵

Ermeni Katolikosu İlya, 704 yılında Halife Abdülmelik'e yazdığı mektubunda Alban Katolikosu'nun izlediği siyaseti Doğu Roma'ya satılmak şeklinde değerlendirmiştir. Doğu Roma'nın Güney Kafkasya'daki nüfuzunu sarsan her bir adımı memnurlukla karşılayan Halife, İlya'ya yazdığı cevap mektubunda, Nerses ve onun taraftarlarının cezalandırılması emrini vermiştir. Neticede Arapların siyasi askeri kudretine dayanan Ermeni Katolikosu İlya, Halife'nin de yardımı ile Alban Kilisesi'ni Ermeni Kilisesi'ne tabi duruma getirmiştir.⁵⁶

Bu arada Arap orduları 711 yılında kuzey yönünde Doğu Anadolu, Ermenistan ve doğrudan Kafkasları geçerek bundan sonra Hazarların sert direnişiyile karşılaştıklarını görmekteyiz.⁵⁷

Doğu Roma İmparatoru Philippikos (711-713) ülke toprakları içindeki Ermenileri ülke dışına çıkarttı (711). Araplar onları Malatya'ya yerleştirdiler. Bu yüzden bu bölge Arabistan Ermenilerinin sahası olarak tanındı. Doğu Roma İmparatoru II. Anastasios (713-715) zamanında Arap orduları 714-715 tarihinde Doğu Roma ordularını Kafkasya'da bir kez daha mağlup ettiler. Böylece Ermeniler Arapların müttefiki, Doğu Romalıların düşmanı kesildiler. Emeviler'in Kafkasya'ya yönelik seferlerinin temel sebebi Azerbaycan ve Ermenistan topraklarının emniyetini sağlamaktı.⁵⁸ Hemen belirtelim ki Emevi hâkimiyeti döneminde en müreffeh, zengin ülkeler Azerbaycan, Ermenistan ve Arrân'dı.⁵⁹

İstanbul, 1986, s. 565-566; V.V Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Yay. Haz. Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Ankara, 1975, s. 82-83.

⁵⁵ Yaşar Kalafat, Gregoryen Türklerde Halk İnançları, Ankara, 2012, s. 124-126.

⁵⁶ Velihanlı, Arap Hilâfeti ve Azerbaycan, s. 32-34, Feride Memmedova Azerbaycan'ın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası, Bakü, 1993, s. 226, İstoriçeskoya Geografiya Azerbaydjana, Baş Redaktör: Ziya Bünyadov, Bakü, 1987, s. 52.

⁵⁷ Luttwak, Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi, s.282; Aksu, Mervan b. Muhammed ve Emevi Devleti'nin Yıkılışı, s.52-62.

⁵⁸ Nicholas Adontz, Armenia in the Period of Justinian, Çev; Nina G. Garsian, Lizbon, 1970, s. 220-224; Abû'l Farac, Abû'l-Farac Tarihi, I, s.191; Adem Apak, "Emeviler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türklerin İslamlaşma Sürecinin Başlangıcı", Türkler, IV, Ankara, 2002, s.328; Cyril Mango, Bizans, Yeni Roma İmparatorluğu, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul, 2008, s.87.

⁵⁹ V. Minorsky, Hudud al-Âlam, Londra, 1937, s.37; Thorossian, Historie De L' Armenie Et Du People Aemenien, s.87.

İslam hâkimiyetinde Müslümanlardan müsamaha gören Ermeniler, Ömer İbn Abdulaziz döneminde (99-101/ 717-720) çok daha farklı bir yaklaşımla karşılaştılar. Ömer İbn Abdulaziz'in yumuşak tutumu ve adaleti sulthan yana bir devlet anlayışıyla İslam dininin yayılmasını istemesi, Müslümanların çoğalması için gayret göstermesi, bunun için de haraç ve cizyeye yeni düzenlemeler getirmesi gibi ıslahat hareketlerinin tezahürleri Ermenistan'da görülmüştür. Bu meyanda halifenin verdiği eman ve çıkardığı kanuni imkânlardan faydalanan Ermeni Ümerası daha önce terk ettikleri memleketlerine geri dönmüşlerdi. Bu dönemde Ermeni esirleri de serbest bırakılmış, Dvin⁶⁰ başta olmak üzere Müslümanların Doğu Roma yahut Ermenilerle savaşları esnasında tahrip olan yerler mamur duruma getirilmiştir.⁶¹ Emevi Halifesi Ömer b. Abdulaziz döneminde daha önceki Emevi halifeleri zamanında ele geçirilmiş Hristiyanlara ait ibadethaneleri kendilerine iade etmiştir. Valilerine gönderdiği mektuplarda, gayrimüslim halkın hukukunun gözetilmesi ve kendilerine hoşgörülü davranılmasını emretmiştir. Özellikle İslâm egemenliğini kabul eden gayrimüslim toplumlar arasında İslam'ın bir barış ortamında ve tebliğ usulüyle yayılmasına gayret sarf etmiştir.⁶² Halife Ömer b. Abdulaziz, Arap olmayan Müslümanları (Mevâli) ise cizyeden muaf tutmuştur. Oysa kendinden önceki Emevi Halifeleri, hazine gelirinde azalma olacağı gerekçesiyle yalnız zımmilerden alınması gereken cizye vergisini Mevâliden de alıyorlardı. Ömer'in bu tür uygulamaları, kısa zamanda olumlu sonuçlar verdi. Öyle ki Müslümanlar arasında bir barış havası hakim olurken, gayrimüslimler arasında da İslâm hızla benimsenip yayılmaya başlamıştır.⁶³ Özetle Halife Ömer b. Abdulaziz'in ülkedeki Hristiyan unsurların can, mal, ibadet hürriyetlerine saygı gösterdiğine devrin kaynakları dikkat çekmektedir.⁶⁴

⁶⁰ Dvin: Debil/Dvin şehri Abdulaziz tarafından bir kale şehri olarak inşa edilmiştir. Dvin, önceleri Ermenistan'ın en önemli şehirlerinden biri olup, bugün Erivan'ın güneyinde Artaxata (Artaşat) harebelerinin bulunduğu bir köydür. Süryanice "Devin" Arapça "Debil" adı verilen bu bölgeye Ermeniler "Dvin" demişlerdir. Şehir Ermeniy'e'nin İran'da bulunan kısmına merkez olmak üzere Sasanilerden Hüsrev II (Keyhüsrev) tarafından inşa edilmiştir. Ermenistan'ın İran sınırları bünyesinde bulunan bölge, zamanla Sasani idari merkezi haline geldi. Dvin Arapların idaresinde de o zamana kadar üstlendiği misyonu sürdürdü. Halifeler devri süresince de Müslüman Ermenistan'ın merkezi olarak kaldı. Bkz. el- Belâzurî, Fütuhu'l- Buldân, s.293; M. Streck "Dvin Maddesi", İslâm Ansiklopedisi III, İstanbul, 1988, s. 682-683; Yusuf Ziya Yörükân, Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, İstanbul, 2004, s. 93-95.

⁶¹ İpek, "İlk İslami Dönem Müslüman-Ermeni Münasebetleri", Düünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri, s.29; Grousset, Historie De l'Armenie, s.315.

⁶² İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, Emeviler, Ankara, 1993, s. 75.

⁶³ Aktan, İslam Tarihi Başlangıcından Emevilerin Sonuna Kadar, s. 284; V.V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990, s. 204.

⁶⁴ İbrahim Ağâh Çubukçu, "Müslümanların Hristiyanlara Bakış Açıları" Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXXII, Ankara, 1992, s.225.

8. Asrın başlarında Araplar izledikleri siyasetle, Ermenileri Kafkasya'nın diğer Hristiyan halkları karşısında her zaman korumuşlardır. Ermeni dilinin Kafkasya'da yayılması ve kilise dili olmasına Araplar yardımcı olmuşlardır.⁶⁵

724 yılında Halife Hişam zamanında (724-743) Arap orduları Ermenistan'ı tamamen hakimiyetleri altına aldılar.⁶⁶ VIII. Asrın ilk yıllarında İran'dan Gürcü ülkelerine kadar olan bölgede hakimiyet kurmuş bulunan Araplar, Erivan'a yakın bir mesafede bulunan Dvin'de bir Arap Daimi Valiliği kurdular.⁶⁷

Yaklaşık bir asırlık ömrüyle (661-750) Emevi iktidarı, bir devlet için kısa sayılsa da genç İslâm Devleti için uzun sayılabilecek bir hakimiyet sürdürmüştür. Olayın Emevi-Haşîmî mücadelesi yönü bir tarafa bırakıldığında, dönemin fetihler açısından son derece faydalı geçtiğini söyleyebiliriz.⁶⁸

Emevi İmparatorluğu'nun sınırları Orta Asya'dan Atlas Okyanusu'na kadar genişledi. Emeviler döneminde, Ümeyyeoğulları mensuplarının dışındaki kişilere idarede fazla yer verilmedi; zaman zaman özellikle Yezid döneminde muhaliflere karşı katliamlar yapıldı. Emevilerin zulüm yanlısı politikaları karşısında Abbasi hareketinin gelişmesine ve Abbasi Devleti'nin kurulmasına zemin hazırlandı.⁶⁹

5. Ermenistan'da Arap İdare Sistemi

Ermeni tarihçilerin Ermeni krallıkları olarak niteledikleri Ermeni Beylikleri aslında her zaman bir "suzerain"e bağlı "vassal"lar olarak yaşamışlar, yabancı devletlerarasında tampon bölgeler oluşturmuşlardır. Ermeni beylikleri ya da prensliklerinin birçoğu da bölgeye hâkim olan yabancı devletlerce kurdurulmuş, Ermenileri kendi saflarına çekmek ya da bir diğer güce karşı kullanmak isteyen hâkim devletler kendilerine yakın buldukları Ermeni ailelerini bu beylik ya da prensliklerin başına getirmişlerdir. Örneğin Bagrat ailesinden Aşot'u ve Ardruni ailesinden Haçik Gagik'i Arap Halifeleri prens yapmışlardır. Prens ya da Bey unvanı verilen Ermeni ailelerinden bazılarının da Ermeni değil Pers soylu olduklarını belirtmek gerekir. Bu husus Ermeni tarihçi Kevork Aslan'ın şu sözleriyle de doğrulanmaktadır: "Ermeniler derebeylikler halinde yaşamışlardır. Birbirlerine vatan hissiyle bağlı değildirlen. Aralarında siyasi bağlar yoktur. Yalnızca yaşadıkları derebeyliklere bağlıdırlar. Vatanseverlikleri de bu nedenle

⁶⁵ Gıyaseddin Geybullayev, Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden Bakü, 1994, s. 206-207.

⁶⁶ Adontz, Armenia in the Period of Justinian, s. 220-224.

⁶⁷ Yücel Öztürk, Özünden Tuna'ya Kazaklar, I, İstanbul, 2004, s.120; I. M. Filştinskih, Istoriya Arabov i Halifata (750-1517 gg.) Moskova, 1999, s.9.

⁶⁸ Ağarı, İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar, s.148.

⁶⁹ Şinasi Gündüz, Din ve İnanç Sözlüğü, Ankara, 1998, s.114.

bölgeseldir. Birbirleriyle bağlarını siyasi ilişkiler değil, dilleri ve dinleri oluşturmaktadır.

Emevi hanedanının egemenlik dönemi, fetihlerle meydana çıkan Arap Müslüman İmparatorluğu'nun örgütlenme zamanıdır. Fakat fetihlerden doğmuş bir imparatorlukta yaşam tarzı değiştiği ve çeşitli halklar birbirine karıştığı için, rejimin de hızlı dönüşümlere uğramak zorunda kalması yapısı gereğidir.⁷⁰

Müslümanların fethettikleri ülkelerdeki yerli halk bir anda İslâm Devletinin tebaası haline gelmişlerdi. Esas itibarıyla ehl-i kitap sayılan zimmîler⁷¹ dini tolerans gösterileceği hususunda kendileriyle sözleşme yapılarak vatandaşlık kimliği kazandırılmış, aynı zamanda hürriyet alanları da genişletilmişti. Bu zimmîler, kendilerine has eski kültür temellerine bağlı kalmışlar ve ana dillerini de muhafaza etmişlerdir. Bir takım sınırlamalara rağmen halifeler idaresi altında yaşayan gayrimüslim tebaanın geniş çapta bir müsamaha ve hoşgörü içinde yaşadıkları, birçok rivâyet ve nakilde konu edilmiştir.⁷²

Süryani Mihail, Romalıların Süryani ve Ermenilere gösterdiği zulmü şöyle ifade etmektedir: Ermeni ve Süryanilerin yaşadıkları kentler Araplara teslim olduğu zaman Araplar o dönemde bütün tapınakları hizmete açtılar ve gayrimüslümlerin inançlarını korumasına izin verdiler. Gene de bizim için Romalıların zulmünden, melanetinden, gazabından, bize gösterdikleri yobazlıktan kurtulup huzura kavuşmuş olmak hiçbir şekilde küçük bir fayda değildi.⁷³

Emevi Hükümdarları ülkelerine kattıkları topraklar üzerinde İslâm orijinli Hz Peygamber ve Râşid halifeler döneminin uygulamalarına ek olarak kendilerinden önce hüküm süren Doğu Roma ve Sasani (İran)'lerin yönetim ve teşkilat ile ilgili bir kısım uygulamalarını da benimseyip kendi idarelerine

⁷⁰ Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 48.

⁷¹ Zimme: İslam Devleti hâkimiyetinde yaşamayı kabul edenlere Allah ve Resulünün zimmesi verilmekte ve bunlar ehli zimmet veya zimmi adını almaktadırlar. Arapça bir kelime olan Zimme, himaye sahip çıkma koruma mecburiyeti, birinin emniyetini taahhüt etme manalarına gelmektedir. İslam devleti hakimiyeti altında yaşamayı kabul ederek zimme hakkını elde eden kimseleri dâhili ve harici her türlü tehlikeye karşı korumayı, onların can, mal, ırz ve namusu ile dini hayatlarını ve mabetlerini emniyet altına almayı kısaca kendi kültür bütünlükleri içinde serbestçe yaşamaya devam etmelerini sağlamayı Allah ve Resulü adına yüklenmektedir. Bu hakkı elde eden zimmîler hür insanlar olarak telakki edilmekte, harp esiri ve köle muamelesine tabi tutulmamaktadır. (Bkz; Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Döneminde Türk Toplumunun Gayr-i Müslim Reaya Sunduğu Hizmetler", Ermeni Olayları Sempozyumu Van, Bitlis, Muş, 2-3-4 Nisan 1985, Van 1986, s. 89.)

⁷² Şaban Öz, *İslâm Tarihi*, Konya, 2012, s.353-354; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, s.541-545; Necdet Hammaş, "Emeviler Döneminde Mevâli ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü", Çev: İrfan Aycan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXXVII, Ankara, 1987, s.183.

⁷³ Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, s. 109.

yerleştirmeye gayret sarf etmişlerdir. Emevilerin hakimiyetlerinin sonlarına doğru birçok Sâsâni teknik ve usulünün benimsendiği görülmektedir.⁷⁴

İşgal ettikleri ülkelerde, esasen önceki inzibati idare sistemini koruyan Araplar Kafkasya'da fethettikleri toprakların bütünü "Ermeniye" adı ile birleştirmişlerdir. Doğu Roma topraklarına yönelik Arap akınlarıyla, Doğu Roma bünyesindeki Ermenilerin yaşadıkları bölgeler ele geçirilmiş, Arap işgal bölgesini idare eden Arap Valisinin karargâhını Ermenilerin Başşehri Debil/Dvin'e yerleştirmişlerdir. Birkaç yıl sonra Arap orduları Albaniya ve Gürcistan arazilerine hâkim olmuşlardır. Güney Kafkasya'daki bütün Arap işgal bölgesinin idaresini de Dvin'de oturan valiye bırakmışlardır. Ermeniye adının verilmesinin diğer bir sebebi de, Ermenilerin Doğu Roma ile ittifakını önlemek, hatta Halife iltifat olsun diye Alban Kilisesi'ni Ermeni kilisesine bağlamıştır.⁷⁵

Araplar din konusunda Doğu Roma'ya göre daha hoşgörülü daha açık fikirliydi. İmparatorun dini baskısı yüzünden "El-aman" demiş olan Ermeni beylerinin çoğunluğu Araplara tabi olmayı tercih etmişlerdir. Bu suretle derebeylik topraklarını, dinlerini ve törelerini koruyabilmişlerdir. Böylelikle Arapların koruması altına giren Ermeniler, Doğu Anadolu'dan kuzeye yani Kafkasya'ya doğru yayılmaya başlamışlar, Gürcü ve Albanları ilhak etmeye yeltenmişlerdir.⁷⁶

Emevilerin bütün düşünceleri Araplar arasındaki kudretlerini korumak, mahkum milletlerden vergi ve tabi hükümdarlardan haraç toplamaktan ibaretti. Valilerin dikkatleri de mecburi olarak bu hedeflere dönüktü. Çabuk zenginleşmek ümidiyle disiplinsiz unsurların geldikleri hudut boylarında valinin durumu oldukça zordu. Abdullah b. Hâzım'ın katlinden sonra Horasan'ın ileri gelenleri, Halife Abdülmelik'ten kendilerine Emeviler'den bir vali göndermesini istirham ettiler. Çünkü karışıklıklardan sonra Horasan'da ancak bir Kureyşli asayiş tekrar sağlayabilirdi. Valilerin çoğu vazifelerini başaramadılar ve bu sebeple sık sık değiştirildiler.⁷⁷

⁷⁴ Mustafa Zeki Terzi, "Emevilerde Kara Ordusu Teşkilâtı", "Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 9, Samsun, 1997, s. 41; W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara, 1963, s. 114-115.

⁷⁵ W. Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", Çev: İsmail Aka, Tarih Araştırmaları Dergisi, 1970-1974, VIII-XII/14-23, Ankara, 1975, s.85; Mükrimin Halil, "Milli Tarihimizin Mevzuu", Anadolu Mecmuası, Sayı: 2, Haz: Arslan Tekin-Ahmet Zeki İzgöer, Ankara, 2011, s.59.

⁷⁶ Mehlika Aktok Kaşgarlı, "Doğu Ermenileri", XII. Türk Tarih Kongresi II, Ankara, 1999, s.555.

⁷⁷ Barthold, Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, s. 203.

İranlılarla Arapların Ermenistan'da uyguladıkları idare sistemi birbirinden tamamen ayrı idi. İranlılar Ermenileri Zerdüştlüğe⁷⁸ sokmaya, içlerine girerek kendilerini Hristiyanlıktan ayırmaya çalışmışlardı. Araplar ise Ermenilerin kimliklerini tanıyarak dinlerine, ibadetlerine karışmamışlar, buna karşılık Ermenilerden mümkün olduğu kadar fazla vergi almayı tercih etmişlerdir. Bu sebeple Araplar, Ermenistan'da birçok ufak krallıklar çıkardılar. Kaftanlar fermanlar verdiler ve kendilerinden bu kolaylık gösterilerine karşılık vergi aldılar. Araplar zamanında idarede derebeylik vardı. Ermeni reislerinden birisi vali olarak atanır ve diğer biri de kumandan yapılır, ülkenin iç işleri bunlara bırakılırdı.⁷⁹

Muaviye'nin hükümdarlığından sonra Emevi sülâlesi yetmiş yıl daha sürdü. Kurucusu tarafından alınan birçok tedbirlere rağmen, sakin bir varlık sürdürmesi için çok şey gerekti. Aksine olarak, nispeten sakin devirlerle ayrılmış son derece karışık devirlere şahit olunur. İtiral, ayrılma ve isyanlara karşı savaşma imparatorluğa yeni topraklar katmak için Muaviye tarafından başlanan esere devam etmek lazımdı. Yani hem halifenin otoritesini sağlamlaştırmak hem de eyalet valilerine, bunları bağımsız şekilde hareket ettirmeden bir otonomi ve geniş salâhiyetler vermek gerekiyordu. Bundan başka merkezi idareyi köklü bir şekilde organize etmek, fethedilen topraklar (Suriye, İran, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Kuzey Afrika) sorununu bir düzene sokmak, vergi almak ve Araplar için yeni sosyal ve ekonomik problemlere çare bulmak devletin asli görevi idi.⁸⁰

Abdûlmelik ile birlikte ilk büyük değişiklikler ortaya çıktı. Bu değişikliklerin nedeni eyaletlerde ihtidalar (Müslümanlığı kabul etme) sonucu Müslümanların sayısının gittikçe artması idi. Öte yandan Abdûlmelik haleflerine nazaran Doğu Roma- Hristiyan tesirinde daha az kaldı. Bunun sonucu olarak

⁷⁸ Zerdüş: Zerdüş Dini, eski İran inanç ve geleneklerin karışmasından oluşan bir dindir. Bu din Sasaniler döneminde yönetici sınıfla yakından irtibatı olan rahip sınıfı Mecusi'den hareketle, İslâm kaynaklarında Mecüsilik, Batı Kaynaklarında ise Zerdüş'tün isminden dolayı Zoroastrianizm veya Ahura Mazda isminden hareketle Mazdeizm olarak adlandırılır. Ayrıca Ateş kültüyle ilgili inanç ve ritüelleri sebebiyle Ateşperestlik adıyla da bilinir. Zerdüş öğretisinin temelinde tek Tanrı fikri vardır. (Bkz, Şinasi Gündüz "Mecüsilik", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 28, Ankara, 2003, s. 279, Mircea Eliade-Loan Couliane, Dinler Tarihi Sözlüğü, Çev: Ali Erbaş, İstanbul, 1997, s. 303-305; Annamari Schimmel, Dinler Tarihine Giriş, İstanbul, 1999, s. 87-94; Enver Uzun, Zerdüş ve Ateşperestlik, Trabzon, 1997, s. 81-95; Ekrem Sarıkcıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, Isparta, 1999, s. 103-110; Ünver Günay-Harun Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Ankara 1997, s. 127-129; Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, Ankara, 1993, s. 107-110.)

⁷⁹ Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, s.25.

⁸⁰ Robert Mantran, İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar), Çev: İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, s. 104-105.

Hristiyanlarla diz dize çalışan Arap-Müslüman memurlar idarenin Araplaşmasına ve ayrıca Arap dilinin devlet dili olmasına imkân verdi.⁸¹

Abdülmelik (685-705) zamanında Ermenistan'da oturmak orduya kumanda ve vergileri toplamak üzere asker sınıfının idare yetkisi kaldırıldı. Ermenistan Ermenilerin "Vostigan" dedikleri valiliklerle idare olunurdu. Arap valiler halife adına hükmederlerdi. "Marzbanlar" kadar bağımsız değildiler. Kendileri de Azerbaycan valisine bağlı bulunuyorlar ve halifenin emir ve onayı olmadan idam cezasına hükmedemiyorlardı. Vali iç işlere bakmadığı için yanına iç işlerine bakmak üzere Ermenilerden bir muavin alıyorlardı. Buna da Ermeniler "Naharar" diyorlardı.⁸²

Emevilerle birlikte eşsiz bir Arap kimliğini sağlama ve pekiştirme süreci başladı. Emevi Halifesi Abdülmelik zamanında başlatılan Araplaştırılma reformlarıyla bu süreç hızlandı. Araplaştırma projesinin arkasındaki yaşamsal nedeni yani rakip bir imparatorlukla girilen dini ve ideolojik mücadeleden kaynaklanan simgesel önemi açıklar. Aynı zamanda tüm bu dönem iki devlet arasında diplomatik ilişkilere de tanıklık etmiştir.⁸³ Emeviler döneminde Hristiyan-Müslüman münasebetlerinde önceki hoş görü ruhunun devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde İslam Devlet idaresinde birçok gayrimüslim özellikle Hristiyanlar görev almış ve Müslümanları bile eleştirmişlerdir. Yuhanna Dımaşkı gibi bazı Hristiyanların Müslümanların görüşlerini tenkit eden ve Hristiyanlığı savunan eserler yazabilmesi bu hoşgörünün tipik bir örneğidir.⁸⁴

VIII. yüzyılın başında imparatorluk dokuz eyalete bölünmüştü. Sonra beş valilikte toplandı: Irak-İran-Doğu Arabistan (Merkez: Küfe), Hicaz-Yemen-Orta Arabistan (Merkez: Medine), Cezire-Yukarı Mezopotamya-Ermenistan-Küçük Asya (Anadolu)'nun doğusu (Merkez: Musul); Mısır (Merkez: Fustat); Afrika-İspanya (Merkez: Kayravan). Suriye ve Filistin doğrudan doğruya Şam hükümetinin otoritesi altında idi. Emirler büyük bir muhtariyete sahiptir. Bölgelerinin sivil ve askeri yönetiminin sorumluluğunu taşırlardı. Prensip olarak mahalli yönetimin işlemlerini besleyen vergilerin toplanmasını temin ederler. Arta kalan halifenin hazinesine nakledilirdi. Fakat halife bu alanda suiistimallerden korkarak çok defa doğrudan doğruya kendine bağlı bir vergi tahsildarı (âmil veya sahib el-harâc) tayin etmiştir. Valiler halife tarafından tayin (ve yeri geldikçe azil) edilmişlerdir. Onlar bölgelerde halifenin şahsını temsil ederlerdi. Onun gibi saray mabeyincileri, muhafızlar vs.'ye sahiptirler. Kendi adlarına bölge şeflerini

⁸¹ Mantran, İslâmın Yayılış Tarihi, s. 113.

⁸² Kürkçüoğlu, Roma'dan Selçuklu İdaresine Ermeniler, s.183.

⁸³ Cheikh, Arapların Gözüyle Bizans, s. 67.

⁸⁴ Abdurrahman Küçük, Misyonerlikten Diyaloga Türkiye, Ankara, 2011, s. 127.

(‘âmil), yerli görevlileri kadıları tayin ederlerdi. Kadılar sınıfı, Emevilerin bir buluşudur. Valiler, kendi bölgelerinde ordu komutanlarını da tayin ederler. Ordu, Araplar gittikçe fetih toprakları üzerinde yerleştikçe hassasiyetle toplanmıştır.⁸⁵

Arap Valileri Ermeni krallarının sayısını mümkün olduğu kadar artırıyorlardı. Vergi karşılığında⁸⁶ bölgede birçok Ermeni krallıklar kurdular. Bu siyasetin sonucu olarak Ani, Van, Kars ve daha birçok krallık bu siyaset neticesinde kuruldu. Aralarında rekabet ve aşırı istekler yüzünden kanlı savaşlar oldu. Bu küçük krallıklarda siyasi hâkimiyetleri bir buçuk asırdan fazla devam edemedi. Bu Ermeni krallarından birçoğu yerlerini Doğu Roma’ya bırakmak zorunda kaldılar.⁸⁷

İslâm Devleti hâkimiyeti altındaki ülkeler, halifelerin seçtiği valiler tarafından yönetiliyordu. Bunlar halifelerin yardımcıları idiler. Emevi Devleti’ni oluşturan vilayetlerden biri de el-Cezire ve Ermeniye Vilayeti idi. Bu vilâyet Musul, Azerbaycan ve Ermeniye vilayetlerini içine alırdı.⁸⁸

Emeviler iktidarında İslâm İmparatorluğu’nun idari taksimatı eski Doğu Roma ve İran Devletlerinkine umumiyetle mutabık düşmektedir. Bu idari taksimat içinde yer alan bölgelerden biri de Ermenistan idi. Hişâm devrinde (724-743) Umumi Vali (Emir, Sâhib) Şam’da oturmakla beraber kendi yerine Ermenistan’a bir “Nâib” (yetkili memur) gönderen yeni bir vali çeşidinin ihdâs edildiğini görmekteyiz.⁸⁹

Öncelikle Emevi egemenliğinin yabancı halklara (bu halklardan birisi de şüphesiz Ermenilerdi) genellikle yumuşak davrandıklarını belirtmek gerekir. Emeviler çok yumuşak bir yönetim uygulamışlar, il valilerine olsun, yerel beylere olsun büyük ölçüde serbestlik tanımışlardır. Özetle Emevi ülkesinde dini alanda tam bir hoşgörü ortamı vardı.⁹⁰

⁸⁵ Mantran, İslâmın Yayılış Tarihi, s. 113-114.

⁸⁶ Kudama b. Cafer, “Kitab’ul-Harac” adlı hem coğrafya hem de iktisat kaynağı olan eserinde, İslâm bölgelerinden elde edilen vergi oranlarını vermekte ve Ermeniye bölgesini de İslâm bölgelerine dâhil etmekte olup bu bölgeden yılda 4 milyon vergi alındığı kaydedilmektedir. Bkz. Ağarı, İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar, s.305-311.

⁸⁷ Kürkcüoğlu, Roma’dan Selçuklu İdaresine Ermeniler, s.183-184.

⁸⁸ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, s. 563.

⁸⁹ Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, I, s.354.

⁹⁰ Cahen, Türkler Nasıl Müslüman Oldular, s. 79.

KAYNAKÇA

- ABDÜLHÜSEYN, Zerrin Kub, Şafak-ı İslâm, Tahran, 1385 Ş.
- ADONTZ, Nikolas, Armenia in the Period of Justinian, Çev: Nina G. Garsiyen, Lizbon, 1970.
- AĞARI, Murat, İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar (Doğuğu, Gelişimi ve Temsilcileri), İstanbul, 2002.
- AKSU, Ali, Mervan b. Muhammed ve Emevi Devleti'nin Yıkılışı, İstanbul, 2007.
- AKTAN, Ali, İslam Tarihi, Başlangıcından Emevilerin Sonuna Kadar, Ankara, 2011.
- APAK, Adem, "Emeviler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türklerin İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı", Türkler, IV, Ankara, 2002, s.324-335.
- ARNOLD, T. W, İntişar-ı İslâm Tarihi, Ankara, 1982.
- ARPEE, Leon, A History of Armenian Christianity, New York, 1946.
- ASLAN, Kevork, Armenia and the Armenians, Translated, Pierre Crabites, New York, 1920.
- AVCI, Cesim, İslâm-Bizans İlişkileri, İstanbul, 2003.
- AYCAN, İrfan-Sarıçam, İbrahim, Emeviler, Ankara, 1993.
- BALA, Mirza, Ermeniler ve İran, Haz: Yavuz Ercan, Ankara, 1994.
- BALCI, İsrâfil, İlk İslâm Fetihleri Savaş-Bariş İlişkisi İstanbul, 2011.
- BARTHOLD, V.V., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990.
- BARTHOLD, V.V., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Yay Haz; Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Ankara, 1975.
- BARTHOLD, W, "Azerbaycan ve Ermenistan", Çev: İsmail Aka, Tarih Araştırmaları Dergisi, 1970-1974 VIII-XII/14-23, Ankara, 1975, s.83-88.
- BARTHOLD, W, "Berza'a", "İslâm Ansiklopedisi, 2, İstanbul, 1986, s. 565-566.
- BARTHOLD, W. İslâm Medeniyeti Tarihi, M. Fuad Köprülü, Ankara, 1963.
- BODMER, Jean-Pierre, "Selçuklular Anadolu'da", Çev, Ali Osman Öztürk, Cogito Selçuklular, Sayı 29, İstanbul, 2001, s. 33-47.
- BOURNOUTION, A. George, Ermeni Tarihi, Çev. Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı, İstanbul, 2011.
- BOYUNAGA, Ahmet Yılmaz, Hz Muhammed (S.A.V)'in Tebliğinden Günümüze İslâm Tarihi, İstanbul, 1993.
- BRATIÄNU, I. Georges, La Mer Noire Des Origines a la Conquete Otomane Acta Historica, IX, Monachii, 1969.
- Brockelmann, Carl, İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi, Çev: Neşet Çağatay, Ankara, 1992.
- BÜNYADOV, Ziya, VII-IX. Asırlarda Azerbaycan, Bakü, 1989.
- CAHEN, Claude Türkler Nasıl Müslüman Oldular? Çev: T. Andaç-N. Uğurlu, İstanbul, 2011.
- CANBEK, Ahmet Kafkasya'nın Ticaret Tarihi, İstanbul, 1978.

- CHEYNET, Jean Claude, Bizans Tarihi, Çev. İsmail Yerguz, Ankara, 2008.
- CRONE, Patricia, Ortaçağ İslâm Dünyasında Siyasi Düşünce, Çev: Hakan Köni, İstanbul, 2007.
- ÇAKMAKLI, Gafar, "Ermeni Meselesi" Tarihin İzi İle, Bakü, 2008.
- ÇIVGIN, İzzet, Ortaçağ Tarihi, Ankara, 2008.
- ÇUBUKÇU, İbrahim Ağâh, "Müslümanların Hristiyanlara Bakış Açıları", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXXII, Ankara, 1992, s.221-232.
- DEMİRCİ Mustafa, "Muaviyenin Liderlik Sırları", Derin Tarih Sayı:4, İstanbul, Temmuz 2012, s.58-61.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, İlmi Müşavir ve Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1986.
- DUNLOP, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, Çev: Zahide Ay, İstanbul, 2008.
- DUNLOP, D.M. The History of the Jewish Khazars, New Jersey, 1954.
- Ebû Hanife Dineveri, İslâm Tarihi, "el-Ahbar et-Tıvâl", Çev: Nusrettin Bolleli-İbrahim Tüfekçi, İstanbul, 2007.
- El Cheikh, Nadia Maria, Arapların Gözüyle Bizans, Çev: Mehmet Morali, İstanbul 2012.
- El-Belâzuri, Fütuhu'l-Buldan, Çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987.
- Eliade Mircea-Couliane Loan, Dinler Tarihi Sözlüğü, Çev: Ali Erbaş, İstanbul, 1997.
- FİLŞTINSKIİH, I.M., İstoriya Arabov i Halifata (750-1517 gg) Moskova, 1999.
- GARTHWAİTE, Gene R., İran Tarihi, Pers İmparatorluğundan Günümüze, Çev: Fethi Aytuna, İstanbul, 2011.
- GEYBULLAYEV, Gıyaseddin, Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden, Bakü, 1994.
- GREGORY, Abû'l Farac, Abû'l Farac Tarihi, I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1945.
- GREGORY, E Timothy, Bizans Tarihi, Çev. Esra Ermert, İstanbul, 2008.
- GROUSSET, Rene, Histoire De L'Armenie, Paris, 1947.
- GÜNAY, Ünver-Güngör, Harun, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Ankara, 1997.
- GÜNDÜZ, Şinasi, "Mecûsilik", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 28, Ankara 2003, s.279-284.
- GÜNDÜZ, Şinasi, Din ve İnanç Sözlüğü, Ankara, 1998.
- HACİYEV, İsmail, "Tarihi Menbeler Elince Kalesi Hakkında", Nahçıvan Tarihinin Sahifeleri, Bakü, 1996, s.84-92.
- HAMMAS, Necdet, "Emeviler Döneminde Mevâli ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü" Çev İrfan Aycan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXXVII, Ankara, 1987, s. 176-190.
- HİTTİ, K. Philip, Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, Çev: Salih Tuğ, I, İstanbul, 1995.

- HOCAOĞLU, Mehmet, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, İstanbul, 1976.
- HOURANİ, Albert, Arap Halkları Tarihi, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, 1997.
- İbn Kesîr, El Bidâye Ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi, VIII, İstanbul, 1995.
- İbn-i Havkal, Suretü'l-Arz, Farça Çev: Cafer Şiar, Tahran, 1365 Ş (1987 M)
- İbnü'l-Esir, El Kâmil Fi't Tarih Tercümesi, III, Çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, 1986.
- İPEK, Ali, "İlk İslâmi Dönem Müslüman-Ermeni Münasebetleri", Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri, Editörler, İdris Bal-Mustafa Çufalı, İstanbul, 2003, s.19-49.
- İstoriçeskoya Geografiya Azerbaydjana, Baş Redaktör: Ziya Bünyadov, Bakü, 1987.
- KAEGİ, E. Walter, Bizans ve İlk İslam fetihleri, Çev: Mehmet Özey, İstanbul, 2000, s.208.
- KALAFAT, Yaşar, Gregoryen Türklerde Halk İnançları, Ankara, 2012.
- KALANKATLI, Moses, Alban Tarihi, Çev: Yusuf Gedikli, İstanbul, 2006.
- KAŞGARLI, M. Aktok, "Ortaçağ Ermeni Kaynakları", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 5, İstanbul, Temmuz, 1985, s. 56-58.
- KAŞGARLI, M. Aktok, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Uygarlığına Giriş, Ankara, 1984.
- KAŞGARLI, M. Aktok, "Doğu Ermenileri", Türk Tarih Kongresi, II, Ankara, 1999, s. 555-561.
- KAZICI, Ziya, Müslüman Hristiyan İlişkileri Tarihi, İstanbul, 2011.
- KMOSKO, Michael, "Araplar ve Hazarlar", Türkiyat Mecmuası, III, İstanbul, 1935, s. 133-155.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, "Alıncak", İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 1, İstanbul, s.302-304.
- KURKJIAN, Vahan M, A History of Armenia, New York, 1958.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, "Gregoryen Ermeni Kilisesi'nin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXXV Ankara 1993, s.117-154.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, "Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Dini Hoşgörüsü", Milli Bütünlüğümüzün Kaynakları, Asya'dan Anadolu'ya Taşınanlar, Ankara, 1997, s.21-60.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, Misyonerlikten Diyaloga Türkiye, Ankara, 2011.
- KÜRKCÜOĞLU, Erol, Roma'dan Selçuklu İdaresine Ermeniler, Erzurum, 2005.
- LANG, David Marshall, Armenia Cradle of Civilization, Londra, Tarihsiz.
- LEWIS, Bernard, Tarihte Araplar, Çev: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2000.
- LUTTWAK, N. Edward, Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi, Çev. M. Efe Tuzcu, İstanbul, 2012.
- MANGO, Cyril, Bizans Yeni Roma İmparatorluğu, Çev. Gül Çağalı Güven İstanbul, 2008.

- MANTRAN, Robert, İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar), Çev: İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981.
- MEMMEDOV, Nadir, Azerbaycan Yer Adları, Bakü, 1993.
- MEMMEDOVA, Feride, Azerbaycan'ın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası, Bakü, 1993.
- MİNORSKY, V., Studies in Caucasian History, Londra, 1953.
- MORGAN, De Jacque, Histoire du People Armenien, Paris, 1919.
- MÜKRİMİN, Halil, "Milli Tarihimizin Mevzuu", Anadolu Mecmuası, Sayı: 2, Haz: Arslan Tekin-Ahmet Zeki İzgöer, Ankara, 2011, s.58-63.
- ORTAYLI, İlber, Türkiye İdare Tarihine Giriş, Ankara, 1996.
- OSTROGORSKY, Georg, Bizans Devleti Tarihi Çev: Fikret Işıltan, Ankara 1991.
- ÖVÜR, Ayşe, Eski Çağda Kilikia Bölgesinde Armenia Kökenli Feodaller, "Toplumsal Tarih, Sayı:150, Haziran 2006, s. 76-79.
- ÖZ, Şaban, İslâm Tarihi, Konya, 2012.
- ÖZAYDIN, Abdulkerim, "Arrân", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 3, İstanbul, 1991, s.394-395.
- ÖZTÜRK, Yücel, Özüden Tuna'ya Kazaklar, 1, İstanbul, 2004.
- Peygamber Efendimizin (S.A.V) Doğumundan-Günümüze İslâm Tarihi, 1, Yazarlar: İslâm Araştırmaları Komisyonu (Mısır), İstanbul, 2010.
- SALAMZADE, E. V., "Nahçıvan MSSR'in Mimarlık Abideleri", Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası, Bakü, 1975, s.29-47.
- SARIÇAM, İbrahim-ERŞAHİN Seyfettin, İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara, 2007.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi Ankara, 1997.
- SCHIMMEL, Annamarie, Dinler Tarihine Giriş, İstanbul, 1999.
- SEBEOS, The Armenian History Attributed to Sebeos, Translated with notes: R.W. Thomson Historical Commentary: James Howard-Johnston, Liverpool, 1999.
- SIRMA, İhsan Süreyya, Hilafetten Saltanata Emeviler Dönemi, İstanbul, 2010.
- SÖYLEMEZ, Mahfuz, "Siyasi Tarih" İslam Tarihi El Kitabı, Editör: Eyüp Baş, Ankara, 2012, s.327-345.
- STRECK, M, "Dvin Maddesi", İslâm Ansiklopedisi, III, İstanbul, 1988, s.?.
- ŞAKİR, Mahmud, Hz Adem'den Bugüne İslâm Tarihi, 3, Çev. Ferit Aydın, İstanbul, 1993.
- ŞEHBENDERZADE, Ahmet Hilmi, İslâm Tarihi I, Dini Düşünce ve İslâm, Haz: Ziya Nur Aksun, İstanbul, 1993.
- ŞEŞEN, Ramazan, "Cezire", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 7, İstanbul, 1993, s.509-511.
- TERZİ, Mustafa Zeki, "Emevilerde Kara Ordusu Teşkilatı", 19 Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 9, Samsun, 1997, s.41-88.
- THOROSSIÂN, H., Histoire De L'Armenie Et Du People Armenien, Paris, 1957.

- TOGAN, A. Zeki Velidi, "Arrân", İslâm Ansiklopedisi, 1, İstanbul, Tarihsiz, s.596-598.
- TÜMER, Günay-Küçük, Abdurrahman, Dinler Tarihi Ankara 1993.
- UÇAR, Şahin, Arapların Anadolu Seferleri, İstanbul, 2007.
- URAS, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1987.
- UZUN, Enver, Zerdüşst ve Ateşperestlik, Trabzon, 1997.
- ÜÇOK, Bahriye, İslâm Tarihi, Emeviler-Abbasiler, Ankara, 1979.
- ÜLKÜ, Nuri, İslam Tarihi (Başlangıçtan Osmanlılara Kadar), İstanbul, 2012.
- V. Minorsky, Hudud âl-Âlam, Londra, 1937.
- VASİLİYEV, A.A., Bizans İmparatorluğu Tarihi, Çev. Arif Müfid Mansel, Ankara, 1943.
- VELİHANLI, Naile, Arap Hilâfeti ve Azerbaycan, Bakü, 1993.
- WELLHAUSEN, Julius, Arap Devleti ve Sükûtu, Çev: Fikret Işıltan, Ankara, 1963.
- VRYONIS, Speros, "Bir Dünya Uygarlığı: Bizans", Cogito Bizans, Çev: Zarife Biliz, Sayı: 11, İstanbul, 1999, s.37-48.
- Yakut Et-Homevi, Mucemu'l – Buldân, I, Beyrut, 1979.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Osmanlı Döneminde Türk Toplumunun Gayr-i Müslim Reaya Sunduğu Hizmetler", Ermeni Olayları Sempozyumu Van-Bitlis, Muş 2-3-4 Nisan 1985, Van, 1986, s. 88-92.
- YİĞİT, İsmail, "Emeviler", TDVİA, 11, İstanbul, 1995, s.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, İstanbul, 2004.
- Yusifov, Yusif Behluloğlu, "Albaniya'nın Etnik Tarihine Bir Bakış", XII. Türk Tarih Kongresi, 11, Ankara, 1999, s. 283-291.
- ZEYNALOĞLU, Cihangir, Muhteser Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1992.